

دانشکده هنر

پایان‌نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته نقاشی

عنوان:

شمایل‌شناسی نگاره‌های مربوط به جمشید و
ضحاک و فریدون از دیدگاه پانوفسکی
(در شاهنامه‌های مصور تا پایان عهد تیموری)

عنوان بخش عملی:

دانشنامه تصویری اساطیر

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر منصور حسامی

دانشجو:

اکرم احمدی توانا

زمستان ۱۳۹۰

هُوَ الْبَدِيعُ

کلیه دستاوردهای این تحقیق متعلق
به دانشگاه الزهرا است

چکیده:

در ایران شاهنامه های مصور جایگاه ویژه ای در تاریخ مصور سازی دارند. شاهنامه بر محوریت شاهان، موقعیت آنها را در فرهنگ ایران نشان می دهد. شاهان اساطیری و تاریخی و رابطه آنان با جامعه روزگار خود به عنوان محور اصلی داستان های شاهنامه، در کنار تاثیر پذیری نقاشی ایران از ویژگی های زمانه وارد نسخه های مصور شده اند. اروین پانوفسکی نظریه پرداز هنر در حوزه تصویر، اقدام به تدقیق دو روش شمایل نگاری و شمایل شناسی برای آثار تصویری شکل نما کرده است. این مسیر از شرح عناصر تجسمی اثر آغاز و به تفسیر و در نهایت توضیح اثر هنری می رسد. در شمایل شناسی، هر عنصر بصری در رابطه مستقیم با ریشه های فرهنگی، اجتماعی، ملی و غیره مربوط به هنرمند در زمان خلق اثر در نظر گرفته می شود. با در نظر گرفتن وابستگی مضمونی در نقاشی ایران و چند لایه بودن معانی در آن، قابلیت شناسایی شمایل ها و روش شناسی مطالعه تصویر از منظر پانوفسکی در آن قابل اجرا است. نگاره های مربوط به جمشید و ضحاک و فریدون تا پایان عهد تیموری برای پیاده سازی این روش و بررسی موردی انتخاب شده اند. در این راستا پرداختن به مضامین مشابه در دوره های پیشین و در بستر های گوناگون ضروری می باشد. پیش از تحلیل آثار برای آشنایی با مضامین نقاشی ها ریشه های اساطیری و حماسی این شاهان در فرهنگ ایرانی مورد توجه قرار گرفته و سپس سه مرحله خوانش پانوفسکی برای نماینده هر گروه از آثار انجام پذیرفته است. بررسی موضوع نگاره ها شمایل نگاری و بررسی اتفاقات و مستندات تاریخی شمایل شناسی آنها می باشد. مشاهده عینی جزئیات تاریخی مستند در نگاره ها از نتایج این بررسی است.

واژه های کلیدی:

پانوفسکی، شمایل شناسی، نگارگری، شاهنامه، جمشید، ضحاک، فریدون

فصل اول:

کلیات

- ۱- ۱ مسئله پژوهش..... ۲
- ۱- ۲ پرسش پژوهش..... ۲
- ۱- ۳ اهداف و ضرورت پژوهش..... ۳
- ۱- ۴ فرضیات پژوهش..... ۳
- ۱- ۵ پیشینه پژوهش..... ۳
- ۱- ۶ اطلاعات مربوط به روش شناسی پژوهش..... ۴
- ۱- ۷ ابزار سنجش و مقیاس های سنجش..... ۴
- ۱- ۸ روش تجزیه و تحلیل داده ها..... ۴
- ۱- ۹ هدف از انتخاب موضوع کار عملی..... ۴
- ۱- ۱۰ ضرورت و اهمیت موضوع کار عملی..... ۴

فصل دوم:

متن و شمایل

- ۱-۲ مصور سازی کتاب در ایران..... ۶
- ۱-۲-۱ مصور سازی به عنوان یک سنت مانوی..... ۸
- ۱-۲-۲ مرور تاریخی..... ۱۳
- ۱-۲-۳ رابطه با ادبیات..... ۱۹
- ۱-۲-۴ کارکرد..... ۲۱

- ۲-۲ شاهنامه نگاری و روح زمانه..... ۲۲
- ۱-۲-۲ شاهنامه متن همیشه معاصر..... ۲۲
- ۲-۲-۲ چرا شاهنامه ها مصور می شدند..... ۲۳
- ۳-۲-۲ تعامل شاهنامه با دشمنان..... ۲۵

- ۲۶..... ۴-۲-۲ تعامل شاهنامه با قدرت مرکزی.....
- ۲۶..... ۵-۲-۲ شاهنامه ابزاری برای مبارزه.....
- ۲۷..... ۶-۲-۲ روح زمانه در شاهنامه های مصور.....
- ۲۸..... ۷-۲-۲ انتخاب داستان ها.....
- ۳۲..... ۸-۲-۲ عناصر بصری در خدمت متن ادبی.....
- ۳۳..... ۳-۲ جایگاه شاه در فرهنگ ایران.....
- ۳۵..... ۴-۲ فرّ: مهم ترین شمایل شاهانه.....
- ۳۵..... ۱-۴-۲ فرّ.....
- ۳۶..... ۲-۴-۲ همگانی بودن فرّ.....
- ۳۶..... ۳-۴-۲ انواع فرّ.....
- ۳۶..... ۴-۴-۲ فرّ زمان و ثبات ندارد.....
- ۳۷..... ۵-۴-۲ فرّ: یک مفهوم مذهبی.....
- ۳۷..... ۶-۴-۲ کارکردهای فرّ پادشاهی.....
- ۳۸..... ۷-۴-۲ صورت های نمادین فرّ.....
- ۳۸..... ۱-۷-۴-۲ قوچ.....
- ۳۹..... ۲-۷-۴-۲ باز یا شاهین.....
- ۴۰..... ۳-۷-۴-۲ بالک.....
- ۴۱..... ۴-۷-۴-۲ باد.....
- ۴۱..... ۵-۷-۴-۲ برسم.....
- ۴۲..... ۶-۷-۴-۲ فرّوهر.....
- ۴۳..... ۷-۷-۴-۲ دیهیم اشکانی.....
- ۴۴..... ۸-۷-۴-۲ دستار ساسانی.....
- ۴۴..... ۹-۷-۴-۲ دستارچه ایلخانی.....
- ۴۵..... ۱۰-۷-۴-۲ شمسّه تیموری.....

- ۴۷-۲ شمایل شناسی شاهان هخامنشی.....۴۷
- ۴۷-۲-۱ ویژگی های کلی شمایل شناسی شاهان هخامنشی.....۴۷
- ۴۸-۲-۲ سکه های هخامنشی و شمایل نگاری شاهان.....۴۸
- ۴۹-۲-۳ نقش برجسته های هخامنشی و شمایل نگاری شاهان.....۴۹
- ۵۰-۲-۴ مقابر شاهان هخامنشی در نقش رستم ۵۰
- ۵۱-۲-۵-۵ داریوش اول.....۵۱
- ۵۱-۲-۵-۵-۱ داریوش اول به همراه چتردارش.....۵۱
- ۵۲-۲-۵-۵-۲ بار عام داریوش اول ۵۲
- ۵۲-۲-۵-۵-۳ داریوش اول در بیستون.....۵۲
- ۵۳-۲-۵-۵-۴ داریوش اول بر روی سکه ها.....۵۳
- ۵۳-۲-۵-۶ خشایار شاه به همراه چتر دار.....۵۳
- ۵۴-۲-۵-۷ اردشیر اول.....۵۴
- ۵۴-۲-۶-۱-۷ اردشیر اول در کاخ صد ستون.....۵۴
- ۵۴-۲-۶-۲-۷ اردشیر اول در کاخ مرکزی.....۵۴
- ۵۵-۲-۵-۸ اردشیر سوم.....۵۵
- ۵۵-۲-۶ شمایل شناسی شاهان اشکانی.....۵۵
- ۵۵-۲-۶-۱ ویژگی های کلی شمایل شناسی شاهان اشکانی.....۵۵
- ۵۶-۲-۶-۲ نقاشی دیواری کوه خواجه و شمایل نگاری شاهان اشکانی.....۵۶
- ۵۶-۲-۶-۳ سکه های اشکانی و شمایل نگاری شاهان.....۵۶
- ۵۷-۲-۶-۴ شاخص های شمایل شناسانه در دوره اشکانی.....۵۷
- ۵۷-۲-۶-۴-۱ تاج.....۵۷
- ۵۷-۲-۶-۴-۲ گردنبند.....۵۷
- ۵۸-۲-۶-۴-۳ خال.....۵۸
- ۵۹-۲-۶-۵ اردوان اول.....۵۹
- ۵۹-۲-۶-۶ فرهاد دوم.....۵۹
- ۵۹-۲-۶-۷ مهرداد دوم.....۵۹
- ۶۰-۲-۶-۸ گودرز اول.....۶۰

- ۶۰.....۹-۶-۲ ارد دوم.....
- ۶۰.....۷-۲ شمایل شناسی شاهان ساسانی.....
- ۶۱.....۱-۷-۲ ویژگی های کلی شمایل شناسی شاهان ساسانی.....
- ۶۳.....۲-۷-۲ نقاشی دیواری و شمایل نگاری شاهان.....
- ۶۴.....۳-۷-۲ کتاب آرابی و شمایل نگاری شاهان.....
- ۶۴.....۴-۷-۲ نقش برجسته های ساسانی و شمایل نگاری شاهان.....
- ۶۵.....۵-۷-۲ سکه های ساسانی و شمایل نگاری شاهان.....
- ۶۶.....۶-۷-۲ شاخص های شمایل شناسانه در دوره ساسانی.....
- ۶۶.....۱-۶-۷-۲ تاج.....
- ۶۷.....۲-۶-۷-۲ نوشته ها.....
- ۶۸.....۷-۷-۲ اردشیر اول.....
- ۶۸.....۱-۷-۷-۲ تاجگذاری ها.....
- ۶۸.....۱-۱-۷-۷-۲ تاجگذاری در نقش رستم.....
- ۶۹.....۲-۱-۷-۷-۲ تاجگذاری در نقش رجب.....
- ۷۰.....۳-۱-۷-۷-۲ تاجگذاری در فیروز آباد.....
- ۷۱.....۲-۷-۷-۲ پیکار در تنگ آب.....
- ۷۱.....۳-۷-۷-۲ سکه ها.....
- ۷۲.....۸-۷-۲ شاپور اول.....
- ۷۳.....۱-۸-۷-۲ تندیس شاپور اول.....
- ۷۳.....۲-۸-۷-۲ تاجگذاری ها.....
- ۷۳.....۱-۲-۸-۷-۲ تاجگذاری در نقش رجب.....
- ۷۴.....۲-۲-۸-۷-۲ تاجگذاری در بیشاپور.....
- ۷۵.....۳-۸-۷-۲ پیروزی بر رومی ها.....
- ۷۵.....۱-۳-۸-۷-۲ پیروزی بر والرین در نقش رستم.....
- ۷۶.....۲-۳-۸-۷-۲ پیروزی بر قیصر روم در بیشاپور.....
- ۷۶.....۳-۳-۸-۷-۲ پیروزی در دارابگرد.....
- ۷۷.....۴-۸-۷-۲ شاپور و همراهانش در نقش رجب.....

- ۷۷.....۲-۷-۸-۵ سکه ها.
- ۷۸.....۲-۷-۹ بهرام اول تاجگذاری در بیشاپور.
- ۷۸.....۲-۷-۱۰ بهرام دوم.
- ۷۸.....۲-۷-۱۰-۱ بهرام و درباریان در نقش رستم.
- ۷۹.....۲-۷-۱۰-۲ پیروزی در بیشاپور.
- ۷۹.....۲-۷-۱۰-۳ سکه ها
- ۸۰.....۲-۷-۱۱ تاجگذاری نرسه.
- ۸۱.....۲-۷-۱۲ تاجگذاری اردشیر دوم.
- ۸۱.....۲-۷-۱۳ خسرو دوم.
- ۸۲.....۲-۸-۱ شمایل نگاری شاهان اسلامی ایران.
- ۸۲.....۲-۸-۱-۱ ویژگی های کلی شمایل نگاری شاهان اسلامی ایران.
- ۸۳.....۲-۸-۲ نقاشی دیواری و شمایل نگاری شاهان
- ۸۳.....۲-۸-۳ کتاب آرابی و شمایل نگاری شاهان
- ۸۴.....۲-۸-۴ سکه های اسلامی و شمایل نگاری شاهان.
- ۸۶.....۲-۸-۵ چهره پردازی شاهان در دوره اسلامی.
- ۸۶.....۲-۸-۶ رنگ لباس شاهان در دوره اسلامی.
- ۸۷.....۲-۸-۷ حالت نشستن شاهان در دوره اسلامی.
- ۸۸.....۲-۸-۹ شمایل شکنی اسلامی.

فصل سوم:

نگاهی نو به شمایل

- ۹۲.....۳-۱ پانوفسکی و اندیشه او.
- ۹۴.....۳-۲ تعاریف
- ۹۴.....۳-۲-۱ شمایل
- ۹۵.....۳-۲-۲ شمایل نگاری و شمایل شناسی

- ۳-۳ لایه های تصویر.....۳-۳ ۹۹
- ۳-۴ خوانش نقاشی ایران به روش پانوفسکی.....۳-۴ ۱۰۲
- ۳-۵ شمایل شناسی در شاهنامه.....۳-۵ ۱۰۶
- ۳-۶ جمشید در متون نوشتاری.....۳-۶ ۱۰۹
- ۳-۷ شمایل شناسی جمشید در نسخه های مصور.....۳-۷ ۱۱۳
- ۳-۷-۱ به تخت نشستن جمشید.....۳-۷-۱ ۱۱۴
- ۳-۷-۲ آموزش صنایع.....۳-۷-۲ ۱۱۷
- ۳-۷-۳ حمل تخت توسط دیوان.....۳-۷-۳ ۱۲۰
- ۳-۷-۴ دو نیمه شدن جمشید با اره به دستور ضحاک.....۳-۷-۴ ۱۲۲
- ۳-۸ ضحاک در متون نوشتاری.....۳-۸ ۱۲۴
- ۳-۹ شمایل شناسی ضحاک در نسخه های مصور.....۳-۹ ۱۲۷
- ۳-۹-۱ کشتن ضحاک پدرش مرداس را ۳-۹-۱ ۱۲۹
- ۳-۹-۲ ضحاک فریب ابلیس را که به صورت آشپز درآمده است، می خورد.....۳-۹-۲ ۱۳۱
- ۳-۹-۳ ظاهر شدن دو مار بر شانه های ضحاک.....۳-۹-۳ ۱۳۳
- ۳-۹-۴ بر تخت نشستن ضحاک.....۳-۹-۴ ۱۳۴
- ۳-۹-۵ شکست دادن فریدون ضحاک را.....۳-۹-۵ ۱۳۶
- ۳-۹-۶ آوردن ضحاک نزد فریدون.....۳-۹-۶ ۱۳۸
- ۳-۹-۷ فریدون ضحاک را به کوه دماوند می برد.....۳-۹-۷ ۱۳۹
- ۳-۹-۸ بسته شدن ضحاک در کوه دماوند.....۳-۹-۸ ۱۴۳
- ۳-۱۰ فریدون در متون نوشتاری ۳-۱۰ ۱۴۵
- ۳-۱۱ شمایل شناسی فریدون در نسخه های مصور ۳-۱۱ ۱۴۹
- ۳-۱۱-۱ تولد فریدون.....۳-۱۱-۱ ۱۵۱
- ۳-۱۱-۲ سوال پرسیدن فریدون از مادر.....۳-۱۱-۲ ۱۵۲

- ۱۵۴.....۳-۱۱-۳ عبور از رود دجله.....
- ۱۵۵.....۴-۱۱-۳ فریدون و خواهران جمشید.....
- ۱۵۷.....۵-۱۱-۳ بر تخت نشستن فریدون.....
- ۱۵۸.....۶-۱۱-۳ آوردن سر ایرج برای فریدون.....

- ۱۶۱.....نتیجه گیری.....
- ۱۶۴.....گزارش کار عملی.....
- ۱۶۵.....فهرست منابع فارسی.....
- ۱۷۴.....فهرست مجلات.....
- ۱۷۴.....فهرست منابع لاتین.....
- ۱۷۵.....فهرست منابع تصویری.....
- ۱۷۷.....تصاویر.....

فهرست تصاویر:

۱. قوچ..... ۱۷۷
۲. قوچ و بالک..... ۱۷۷
۳. بالک..... ۱۷۷
۴. باد..... ۱۷۷
۵. برسم..... ۱۷۸
۶. فروهر..... ۱۷۸
۷. دیهیم اشکانی..... ۱۷۸
۸. دستار ساسانی..... ۱۷۸
۹. دربار امیر تیمور..... ۱۷۹
۱۰. دربار شاه طهماسب صفوی..... ۱۷۹
۱۱. شمسۀ تیموری..... ۱۷۹
۱۲. نقش رستم..... ۱۸۰
۱۳. داریوش اول به همراه چتردارش..... ۱۸۰
۱۴. بار عام داریوش اول..... ۱۸۰
۱۵. نقش برجستۀ داریوش اول در بیستون..... ۱۸۱
۱۶. خشایار شاه به همراه چتردارش..... ۱۸۱
۱۷. اردشیر اول در کاخ صد ستون..... ۱۸۱
۱۸. اردشیر اول در کاخ مرکزی..... ۱۸۲
۱۹. اردشیر سوم..... ۱۸۲
۲۰. نقاشی دیواری کوه خواجه..... ۱۸۳
۲۱. تاج شاهان اشکانی..... ۱۸۴
۲۲. سکه اردوان اول..... ۱۸۵
۲۳. سکه فرهاد دوم..... ۱۸۵
۲۴. سکه مهرداد دوم..... ۱۸۵
۲۵. سکه گودرز اول..... ۱۸۵
۲۶. سکه ارد دوم..... ۱۸۵
۲۷. تاجگذاری اردشیر اول در نقش رستم..... ۱۸۶

- ۱۸۶ ..... ۲۸. تاجگذاری اردشیر اول در نقش رجب
- ۱۸۶ ..... ۲۹. تاجگذاری اردشیر اول در فیروز آباد
- ۱۸۷ ..... ۳۰. صحنه پیکار در تنگ آب
- ۱۸۷ ..... ۳۱. سکه های اردشیر اول
- ۱۸۷ ..... ۳۲. تندیس شاپور اول
- ۱۸۸ ..... ۳۳. تاجگذاری شاپور اول در نقش رجب
- ۱۸۸ ..... ۳۴. تاجگذاری شاپور اول در بیشاپور
- ۱۸۸ ..... ۳۵. پیروزی شاپور اول بر والرین
- ۱۸۸ ..... ۳۶. پیروزی شاپور اول بر قیصر روم
- ۱۸۹ ..... ۳۷. پیروزی شاپور اول در دارابگرد
- ۱۸۹ ..... ۳۸. شاپور و همراهانش در نقش رجب
- ۱۸۹ ..... ۳۹. تاجگذاری بهرام اول در بیشاپور
- ۱۸۹ ..... ۴۰. بهرام و درباریان در نقش رستم
- ۱۹۰ ..... ۴۱. پیروزی بهرام دوم در بیشاپور
- ۱۹۰ ..... ۴۲. تاجگذاری نرسه
- ۱۹۰ ..... ۴۳. تاجگذاری اردشیر دوم در طاق بستان
- ۱۹۰ ..... ۴۴. بشقاب خسرو دوم
- ۱۹۱ ..... ۴۵. سکه بشر بن مروان
- ۱۹۱ ..... ۴۶. امیر تیمور
- ۱۹۲ ..... ۴۷. بزم
- ۱۹۲ ..... ۴۸. غازان خان
- ۱۹۲ ..... ۴۹. سلطان حسین بایقرا
- ۱۹۳ ..... ۵۰. پادشاهی جمشید ۷۰۰ سال بود
- ۱۹۴ ..... ۵۱. پادشاهی جمشید ۷۰۰ سال بود
- ۱۹۵ ..... ۵۲. آموزش صنایع
- ۱۹۶ ..... ۵۳. آموزش صنایع
- ۱۹۷ ..... ۵۴. حمل تخت توسط دیوان
- ۱۹۸ ..... ۵۵. حمل تخت توسط دیوان

- ۱۹۹.....۵۶. دو نیم شدن جمشید با اره به دستور ضحاک.
- ۲۰۰.....۵۷. کشتن ضحاک پدرش مرداس را.
- ۲۰۱.....۵۸. ضحاک فریب ابلیس را که به صورت آشپز درآمده است می خورد.
- ۲۰۲.....۵۹. ظاهر شدن دو مار بر شانه های ضحاک.
- ۲۰۳.....۶۰. بر تخت نشستن ضحاک.
- ۲۰۴.....۶۱. بر تخت نشستن ضحاک.
- ۲۰۵.....۶۲. شکست دادن فریدون ضحاک را.
- ۲۰۶.....۶۳. شکست دادن فریدون ضحاک را.
- ۲۰۷.....۶۴. آوردن ضحاک به نزد فریدون.
- ۲۰۸.....۶۵. فریدون ضحاک را به کوه دماوند می برد.
- ۲۰۹.....۶۶. بسته شدن ضحاک در کوه دماوند.
- ۲۱۰.....۶۷. بسته شدن ضحاک در کوه دماوند.
- ۲۱۱.....۶۸. تولد فریدون.
- ۲۱۲.....۶۹. سوال پرسیدن فریدون نسب خود را از مادر.
- ۲۱۳.....۷۰. عبور از رود دجله.
- ۲۱۴.....۷۱. فریدون و خواهران جمشید.
- ۲۱۵.....۷۲. فریدون و خواهران جمشید.
- ۲۱۶.....۷۳. بر تخت نشستن فریدون.
- ۲۱۷.....۷۴. آوردن سر ایرج برای فریدون.

مقدمه:

کتاب های مصور بخش مهمی از تاریخ نقاشی ایران را، از لحاظ کمیت و کیفیت، تشکیل می دهند. برخی از وجوه خاص و خلاقه این نسخه ها در سایه ریزنگاری ها و قدمت تاریخی شان کمتر دیده شده است. کتاب های مصور فارغ از بحث های تکنیکی و تاریخی، با گستره متنوعی از موضوعات، قابلیت بررسیهای مضمونی فراوانی دارند. نگراره های این نسخه ها بخشی از کل یک پارچه متن را تشکیل می دهند. این متون تصویری در کنار متن نوشتاری برای بیانگری و تزئین و افزودن به ارزش نسخه ها به آنها پیوسته اند. از میان کتاب های بسیار تاریخ ادبیات ایران، کتاب هایی محبوب و اغلب داستانی برای مصور سازی برگزیده می شدند که شاهنامه سرآمد همه آنها است. بدیهی است انتخاب موضوعاتی برای به تصویر کشیده شدن از میان مضامین و شخصیت های بسیاری که در شاهنامه وجود دارند، تا پیش از رسیدن به یک الگوی تقریباً واحد، وابسته به مؤلفه های زیادی است. اهمیت وقایع در خط کلی شاهنامه و یا امکان برداشت های معاصر از آن و ملاحظات زیبایی شناختی در جای گیری نگاره ها در کل نسخه از جمله دلایل سرپرست کتابخانه ها برای انتخاب مجالس است. با وجود این که موضوع هر نقاشی در ارتباط با متن کتاب است، اما هنرمندان - سرپرست کارگاه و هنرمندانی که کار را اجرا می کنند - در همین بستر به بیان باورها و دغدغه های مذهبی، اجتماعی، سیاسی و غیره خود نیز پرداخته اند. چنین مؤلفه هایی علاوه بر تحولات تکنیکی و اوج و فرود های روند نقاشی در ایران باعث ایجاد تفاوت میان آثاری با موضوع واحد شده است. نحوه انتخاب موضوعات در یک نسخه، توجه به مضامین خاص مشخص در یک دوره زمانی ویژه، میزان تأثیر پذیری از شرایط روز جامعه و مسائلی از این دست نیازمند پژوهش های روشمند و موضوعی می باشد که نگارش این رساله تلاشی در این راستا است.

اروین پانوفسکی از جمله نظریه پردازانی است که بر اندیشه های گذشتگان، پایه های تفکر خود را بنا کرد اما با نحوه گزینش و موضع آگاهانه ای که اتخاذ کرده بود به روشی جامع رسید. او در آغاز اصطلاح شمایل را احیا کرد. هر چند شیوه او که شمایل نگاری و شمایل شناسی نام گرفت؛ بدون نقص نبود اما در جامعه تصویری مقصد که برای خود تعریف کرد،

قابل اجرا و نتیجه گیری بود. شمایل شناسی بر هر بستر تصویری شکل نما که وابسته به حوزه مضمون و معنا باشد مصداق پذیر است. پانوفسکی روش خود را بر هنر مسیحی و به ویژه دوره رنسانس پیاده کرد و دیگران آن را به حیطه هنر شرق دور و بودایی وارد کردند و نتیجه هم گرفتند. این تأکید، ذهن مخاطب ایرانی را به آنجا می کشاند که با توجه به روابط بینامتنی عمیق و روشن در عالم نقاشی ایرانی و خصوصاً کتاب آرایه ها می توان روش شمایل شناسی را در این جامعه آماری نیز اجرا کرد. چرا که شمایل شناسی از سطح تصویر به عالم معنا پیش می رود و در این راستا می تواند سوالات احتمالی ایجاد شده در ذهن مخاطب را با ارجاع به مراجع و مستندات از متون غیر تصویری دیگر پاسخ دهد. در نتیجه این مهم در عالم تصویری ایران روشی راهگشا و جامع می نماید. علاوه بر این ها روش مورد بحث می تواند در کنار توجه به تمامی ارجاعات ممکن از کلی گویی ها و نسبت های بی مورد پیش گیری کند.

برای پیاده سازی روش شمایل شناسی مجموعه ای محدود از نگاره های نسخ مصور با محوریت پادشاهان اساطیری برگزیده شده است. دوران پادشاهی جمشید و ضحاک و فریدون، مقطعی از آغاز تاریخ اساطیری و از سه نوع متفاوت است که داستان های پر اتفاق و چالش آنها وارد متون تصویری نیز شده است. برای بررسی ریشه های مضامینی که بهانه به تصویر کشیدن نقش شاه شده به پیشینه آن در تاریخ هنرهای تصویری ایران پرداخته شده است. نقاشی دیواری، نقش برجسته های سنگی، سکه ها و اوراق مصور اصلی ترین زمینه هایی است که در دوران پیش از اسلام می توان مضامین تصویری را در آنها دنبال کرد. از میان وجوه قابل عنایت مرتبط با موضوع این رساله، فرّ به عنوان مهمترین شمایل شاهانه مورد بررسی قرار گرفته است. در دوره های مختلف با توجه به معیارهای رایج زمانه، عناصری نظیر تاج و خال و غیره نیز در کنار فرّ خاص آن دوران تبدیل به شمایل هایی برای تشخیص هویت شاهان شده اند.

معرفی بصری سطح نگاره ها لایه نخست خوانشی است که مورد نظر پانوفسکی بود. میزان وفاداری نگاره به متن ادبی و قابلیت تطبیق این دو متن با یکدیگر شمایل نگاری است و پی

گیری جزئیات تاریخی و فرهنگی و اجتماعی و همین طور پی بردن به آنها از طریق ارجاعات تصویری شمایل شناسی هر نگاره می باشد.

در ادامه چند مورد از توضیحات عمومی و ضروری درباره تصاویر استفاده شده در این رساله مطرح می شوند.

- پروژه شاهنامه در دانشگاه کمبریج از جمله اتفاقات خرسند و معدود در حوزه شاهنامه پژوهی و نسخه های مصور شاهنامه می باشد که از سال ۱۹۹۹ برای تهیه فهرستی دیجیتال از همه نسخه های خطی شناخته شده آغاز شده است. علاوه بر گرد آوری این مجموعه مجازی، تهیه فهرستی بر اساس موضوعات نگاره ها از ابداعات این پروژه می باشد. طبقه بندی مضمونی انجام شده در این پروژه باعث نزدیکی بسیار با مباحث مطرح شده در این نوشتار است. بسیاری از تصاویر نگاره ها با اطلاعات کامل از سایت این پروژه به دست آمده است.

- پیش از بررسی جامعه تصویری مورد نظر، نقش شاهان بر هر بستر تصویری دیگری به عنوان پیشینه این بحث آمده است. یکی از بسترهایی که همواره برای به تصویر در آوردن چهره شاهان مورد استفاده بوده است، سکه می باشد. مطالعه کامل نقوش سکه ها بحث مفصل و مستقلی است که خارج از موضوع اصلی این رساله است. با این وجود آنچه که برای مستدل نمودن مباحث مرتبط با موضوع این رساله مطرح بوده، مورد توجه قرار گرفته است. حجم نمونه های تصویری موجود از سکه بسیار زیاد می باشد اما مشکل دسترسی به اصل آنها در کنار کیفیت بسیار پایین اغلب آثار چاپی تعداد تصاویر این بحث را محدود ساخته است. این رساله ادعایی مبنی بر جامع بودن همه نمونه ها از یک دوره ندارد؛ بلکه تلاش شده است تا به برخی آثار به عنوان نمونه های قابل توجه پرداخته شود.

- در مورد بسیاری از نقش برجسته ها تحقیقات و یافته های باستان شناسی جدید و منابع قدیمی در تعارض قرار دارند. حتی در مواردی اختلاف نظرهای فاحشی میان عناوین و شخصیت های مورد نظر دیده می شود. بنابر این تعدادی از نمونه های تصویری که به طور

مشخص مربوط به شاهان بودند، به دلیل عدم قطعیت در تشخیص یک فرد خاص از مجموعه تصاویر حذف شده اند تا در فرصتی دیگر و با نگاهی کاملاً دقیق به آنها پرداخت شود.

-در میان تصاویر فصل آخر در اغلب بخش ها بیش از یک تصویر به دست آمد که به دلیل درون مایه های یکسان شباهت های صوری بسیاری نیز دارند. برای جلوگیری از تکرار و تحلیل های مشابه از هر گروه یک تصویر برگزیده شده است. انتخاب آن تصویر خاص نیز برحسب اهمیت نسخه و گویایی نگاره و اطلاعات به دست آمده، انجام شده است. سایر نگاره ها با همان عنوان در یک گروه در رساله آمده است.

فصل اول:

کلیات

۱-۱ مسئله پژوهش:

کتاب آرای راجح ترین رسانه در تاریخ نقاشی ایران است. حجم عمده آن را نسخه های مصور شاهنامه فردوسی تشکیل می دهند که در دربارهای مختلف، مکرر استتخا شده اند. این قبیل نگاره ها با توجه به نمونه های تصویری محدود از اساطیر ایران باستان، از این حیث جایگاه قابل ملاحظه ای دارند. شهریاران اساطیری شاهنامه با توجه به تأکید فردوسی به نقش پادشاهان و فره پادشاهی و اهمیت سیاسی و اجتماعی آنها در هر دوران، از مضامین قابل طرح در این زمینه مطالعاتی است.

متأسفانه اغلب پژوهش های انجام شده در حوزه تاریخ نقاشی ایران به کلی گویی های تاریخی و تحسین و تعجب های ریز نگاری خلاصه شده است. در صورتی که از اصطلاح کتاب آرای پیداست که این متون تصویری دارای پیوندهای صوری و محتوایی انکارناشدنی با متون ادبی و نوشتاری اند و این ویژگی امکان نقد موضوعی و محتوایی را فراهم می کند. اروین پانوفسکی این شیوه را در قرن بیستم برای خوانش تصاویر مطرح کرد. در این روش که قابل اجرا بر هر بستر تصویری پیکر نما با دغدغه موضوع و محتوا می باشد، می توان اشارات و ارجاعات بی پایان نشانه های تصویری را ردیابی کرد. موضوع و محتوا که در شمایل شناسی در درجه نخست اهمیت قرار دارد خاستگاه اصلی تفکر نقاشی ایرانی است. سطوح خوانش معنای تصاویر در این شیوه که از سطح به لایه های پنهان اثر نفوذ می کنند، امکان رمز گشایی از زبان نمادین نقاشی ایران را با در نظر گرفتن حقایق تاریخی مهیا می سازد.

۲-۱ پرسش های پژوهش:

ویژگی های مشروح در متن ادبی شاهنامه چگونه وارد متن تصویری شده است؟

چه مؤلفه هایی در تحلیل شمایل شناختی نگارگری ایران مؤثر است؟

شمایل شناسی نگاره های مربوط به شهریاران اساطیری چگونه است؟